

Psychologie jako věda o prožívání a prožívání času

Daniel Heller

Psychologický ústav Akademie věd České Republiky
heller@praha.psu.cas.cz

Abstrakt

Autor se zabývá prožíváním jako základní psychologickou kategorií a stránkou psychiky komplementární k chování. Uvádí některé významy, které psychologický pojem prožívání postupně získal. Předmětem prožívání je nejen vnější svět, ale i stav vlastního organismu a zejména stav vlastní mysli. Zvláštní pozornost je věnována prožívání času jako základního rozměru lidského života.

Klíčová slova: prožívání, čas, prožívání času, psychologie

1. Prožívání v psychologii

Prožívání je základním psychologickým pojmem. Psychologie tímto pojmem označuje proud vědomí každého více či méně uvědomovaného duševního obsahu. Prožívání je individuální a těžko sdělitelné. I proto behavioristé pojem prožívání (společně s dalšími mentalistickými pojmy) z předmětu svého zkoumání vyloučili a zaměřili se pouze na chování, které lze pozorovat. Tento přístup byl také označen jako metodologie „černé schránky“.

Jedinečným psychologickým pojmem je *zážitek*. Označuje obsah vědomí, který má z hlediska abstrakce buď povahu psychického stavu (např. emoce, cit) nebo povahu nebo předmětu (např. vnímání, myšlení, pamětní reprodukce věcí nebo dějů). Zážitky, které mají (resp. prožívání, které má) modalitu poznávacích procesů (např. vnímání, představy, myšlení), emocí a snah (prožívané motivační procesy, např. potřeby), tvoří v evropské tradici primární předmět psychologie. V prožívání se utváří vnitřní vztahy člověka jak k vnějšímu světu, tak k sobě samému. Na základě těchto vztahů člověk jedná (psychologická kategorie *jednání*). Vyloučení kategorie prožívání z psychologie behaviorismem na počátku dvacátého století vedlo k podstatnému ochuzení její tematiky a posléze i k její *krizi* (Bühler, 1927), kterou se návratem k tématům prožívání snaží překonat především *humanistická* psychologie, kde v centru pozornosti je *prožívající osoba*, a do jisté míry i *kognitivní* psychologie, kde *zážitek* může být provázen různým stupněm *vědomí* (např. více či méně zřetelný vjem objektu).

Ze všech psychických procesů bývá prožívání tradičně spojováno především s emocemi. „Emovere“ znamená latinsky pohnout a tak mají emoce a motivy v latině společné jazykové kořeny. Emoce byly vždy pokládány za prožívání vzrušení, vyvolaného konkrétní, životně významnou situací, nebo za

prožívání vegetativních změn. Pocity příjemného a nepříjemného fylogeneticky původně signalizovaly biologickou hodnotu podnětu (ať pozitivní či negativní). Nověji jsou pokládány za integraci vzrušení a kognitivního zpracování situace, která je vyvolala. Komplexnost emocí se vyvinula v průběhu evoluce jako biologicky účelné spojení zážitků a fyziologických změn. Emoce jsou klíčovými tématy nejen obecné psychologie a obecné psychopatologie, ale i celé řady aplikovaných psychologických disciplín. I somaticky orientovaná medicína dnes respektuje, že městnání silných emocí způsobuje psychosomatické choroby.

Jedinečnou lidskou emocií je *soucit*. Označuje především citové pohnutí při střetu s lidským utrpením nebo slabostí. V buddhismu a v učení německého romantického filosofa Artura Schopenhauera je *soucit základní kategorií lidského prožívání*.

Pro některé psychology a jejich dílo bylo prožívání tou nejdůležitější psychologickou kategorií. William James (*1842, New York, †1910, Chocorua, New Hampshire) chápal prožívání jako *proud vědomí* („stream of consciousness“). Ten je jeho základním psychologickým termínem (James, 1981, 1916), kterým již na sklonku devatenáctého století obohatil psychologii. Není náhodou, že v psychologii počátku jedenadvacátého století zažívá William James a jeho psychologie vědomí renesanci. Proudem vědomí označil James neustálý tok psychických procesů ve vědomí, ve formě subjektivního, většinou nesdělitelného, prožívání. Ve své psychologii rozlišil také substantivní a tranzitivní stavy mysli.

Další zakladatelskou osobností pro psychologii prožívání byl německý filosof a psycholog Friedrich Konrad Eduard Wilhelm Ludwig Klages (*1872, Hannover, †1956, Kilchberg, Curych), v dějinách psychologie i filosofie běžně uváděný jako Ludwig Klages. Jako první popsal fenomenologický rozdíl mezi prožíváním a stavem vědomí. *Prožívání ztotožnil se životem* vůbec. Prožívání tvoří podle něj více méně plynulý proud, s více méně výrazným citovým přízvukem (Klages 1926, 1929, 1933, 1948).

Německý filosof a kulturní historik Friedrich Wilhelm Dilthey (*1833, Biebrich bei Wiesbaden, †1911 Seis bei Bozen) usiloval především o vybudování noetického základu duchovních věd, na jejichž věčnou a metodologickou samostatnost vůči přírodním vědám systematicky poukazoval v době, kdy se pojetí přírodní vědy devatenáctého století stalo normou pro „vědu vůbec“. Dějiny psychologie ho znají především jako autora pojetí *rozumějící psychologie* („Verstehende Psychologie“). Základní model Diltheyovy hermeneutiky tvoří tři kroky: prožít, vyjádřit, porozumět („Erleben, Ausdruck, Verstehen“). Tyto tři kroky vytvářejí vyšší formy porozumění („höheren Formen des Verstehens“). Tak vznikají i trvající duševní výtvoři („dauernden geistigen Schöpfungen“). Vynikajícím příkladem „trvajících duševních výtvořů“ je umělecké dílo. Porozumění předpokládá tři aktivity: „hineinversetzen, nachbilden, nacherleben“ - vžít se (vmyslet se), reprodukovat (napodobit), dodatečně (znovu) prožít. Snad nejvýstižnějším citátem z jeho díla je: „Verstehen ist ein Wiederfinden des Ich im Du“ - porozumění je znovunalezení „já“ v „ty“. Nejvýznamnějším dílem pro filosofii je „Die Entstehung der Hermeneutik“ - vznik hermeneutiky (Dilthey, 1900), zejména pro psychologii umění „Das Erlebnis und die Dichtung“ - prožitek a básnictví (Dilthey, 1906) a pro psychologii vůbec „*Psychologie als Erfahrungswissenschaft*“ - *psychologie jak věda o zkušenosti* (Dilthey, 1997).

Metodologickým přístupem k prožívání a postupem, jak ho uchopit, je *introspekce*. Tento termín pochází z latinského „introspectio“ - zření dovnitř. Introspekce je psychologickou vědeckou metodou

zaměřenou na sbírání poznatků o prožívání. Její objektivní hodnotu však behaviorismus (a s ním většinová psychologie dvacátého století) zpochybňoval, a proto ji z psychologie vyloučil. Karl Bühler (1927) naopak požadoval, aby jí byla *doplňována experimentální metoda*. I americká psychologie osmdesátých let dvacátého století mu dala za pravdu, když J. R. Anderson, autorita mezi kognitivními psychology, napsal v metodologické studii věnované výzkumu lidského poznání, že „souběžné a retrospektivní slovní výpovědi jsou *hlavním zdrojem dat* o kognitivních procesech subjektu“ (Anderson, 1987). Introspekci používali (zejména němečtí) psychologové nejprve sami u sebe, aby popsali strukturu či průběh různých psychických procesů, např. cítění nebo myšlení. Jako klasický příklad bývá uváděna würzburgská škola, která pomocí introspekce objevila zvláštní nenázorné elementy myšlení. Introspekce jako metoda je obsažena také v rozhovorech a v dotaznících a nebyla v psychologické praxi nikdy zcela opuštěna. Může přinést doplnění a dokreslení údajů získaných jinými metodami, zejména experimentem, jak to ukázaly např. výsledky experimentů se skupinovým konformismem Salomona Asche a řada dalších.

Prožívání je subjektivní, ale je přístupné sebepozorováním. Prožívání je základem celé řady psychologických způsobů práce: relaxační techniky (např. autogenní trénink), imaginace (např. prožívání představ), meditace (ponoření do myšlenek) a dalších. Jak dokázaly experimenty s podnětovou deprivací, prožíváme i bez přístupu vnějších podnětů ke smyslovým orgánům. Zvláštní kapitolu lidského prožívání představují sny a snová práce (zpracování prožitků).

K prožívání měla a má blízko i *filosofie života*. Tento filosofický směr, založený v osmnáctém a rozšířenější v devatenáctém století považuje namísto bytí (jak to činí ontologie) nebo mechanického chápání přírody (jak to dělaly přírodní vědy) za základní metafyzický pojem život.

V koncepci filosofie života jsou v pojmu života spojeny pozitivní představy svobody, nekonečného, autonomního zdroje pohybu a obnovy, proudící tvořivé síly, komplexnosti a dokonalosti. Filosofie života vyzvedá na člověku jako pozitivum kvality, jež těmto představám odpovídají, resp. jež je mohou postihnout, jako duše, *prožívání*, vnímání, pocit a vitální pudové síly.

Za komplementární k pojmu prožívání bývá v psychologii považován pojem chování. Autorem pojetí psychologie jako vědy o *prožívání a chování* je rakouský psycholog Hubert Rohracher (*24.4.1903, Lienz, †18.2.1972, Kitzbühel). Tuto koncepci vtělil do své populární a rozšířené učebnice psychologie. Zabýval se charakterologií, neurofyziologickými aspekty psychické činnosti a dalšími tématy.

Reprezentantem německé psychologie prožívání dvacátého století byl Phillip Lersch (*1898, †1972, Mnichov). Prožívání se podle něj uskutečňuje mezi dvěma póly: oduševnělou bytostí a horizontem prostředí. Předmětem prožívání není jen vnější svět, ale i stav vlastního organismu a zejména stav vlastní mysli. Prožitky jsou „příslušné“, patří k „já“, ale existuje i nevědomé prožívání.

Problematiku *nevědomého prožívání* ovšem vnesl do psychologie především Sigmund Freud a jeho psychoanalýza. Klíčovou instancí je v jeho koncepci superego – nadjá, jak Freud označil psychickou instanci, resp. složku osobnosti, která reprezentuje mj. osobní morálku (jedincem zvnitřněné morální normy). Napětí mezi instancemi nadjá a id (pudy), do něhož zasahuje funkce ega, vytváří základnu duševní dynamiky. Nadjá může být konec konců stejně nevědomé a iracionální jako pudy a vystupuje v *prožívání* jako *svědomí*.

Z řady psychoterapeutických přístupů a škol, které pracují jak s chováním, tak s prožíváním klienta, uveďme např. transakční analýzu, psychoterapeutický postup, jehož autorem byl americký psychiatr Eric Berne (*1910, Montreal - † 1970, Carmel). Transakční analýza se uplatňuje v individuální i skupinové psychoterapii. Vychází z toho, že *prožívání* a chování klienta je *založeno na vztazích* („transakcích“) k různým aspektům jeho já. Tyto aspekty odrážejí jeho vývoj (dětské, rodičovské a dospělé já), např. rodičovské já vyplývá z identifikace dítěte s rodiči. Řada uměleckých hnutí a směrů se soustředila na *smyslové prožívání* recipientů uměleckých děl. Jako příklad může posloužit mezinárodní umělecké hnutí Fluxus, které se podobně jako dadaisté snažilo sjednotit hudbu, divadlo a výtvarné umění. Jeho akce neměly přesně stanovený průběh (stejně jako happening), měly probíhat spontánně a u diváka stupňovat schopnost intenzivního smyslového prožívání. Vrcholnou fází Fluxu byla léta 1958-1963 a hlavními představiteli byli Y. Klein, C. Oldenburg, R. Rauschenberg, W. Vostel a J. Beuys. Patřili sem i významní skladatelé avantgardy J. Cage, N. J. Paik a La Monte Young.

2. Prožívání času

Bylo-li téma *prožívání* v psychologii 20. století „Popelkou“, tím spíše pak problematika prožívání času. Kategorie času evokuje ovšem „multidisciplinaritu“ či „interdisciplinaritu“ tématu. Psychologie nemá „monopol“ na čas jako kategorii, právě tak jako ho nemají další, v tomto ohledu často „sebevědomé“ disciplíny – filosofie a fyzika. Existuje dokonce „temporalizovaná“ sociologie. V teorii umění existují - kromě hudby, kde se nejlépe manifestuje lidská *schopnost strukturovat* čas rytmem - i koncepce času v literatuře a dramatu. Jako příklad lze uvést zajímavé pojetí cykličnosti času u Karla Hynka Máchy (život reprezentovaný jedním dnem, avšak nikoli „od rána do večera či do soumraku“, ale poledne jako čas zrození, večerní slavnost jako vrchol života, a poledne dalšího dne jako konec života, nebo koncepce času a jeho prožívání v díle šumavského spisovatele Adalberta Stiftera („zastavený“ a „stojící čas“). Všechny jazyky a kultury užívají čas v různých metaforách. Význam času a jeho chápání je ovšem v některých jazycích větší než v jiných. Indoevropské jazyky a tedy i řečtina, která dala evropské vědě a kultuře základní pojmovou strukturu, staví na substantivech, zatímco hamito-semitské jazyky (např. hebrejščina a arabština) vycházejí ze sloves a slovesných tvarů popisujících dění v čase.

Z autorů, kteří se systematictěji zabývali prožíváním času v psychologii, uveďme nejprve autory vůbec první učebnice studia času K. H. Fraenkela a Hanse Freunda. Jejich kniha „Lehrbuch des Zeitstudiums“ – učebnice studia času z roku 1931 byla opravdu „první vlaštovkou“.

Klasickou přehledovou prací, ovšem již více než půl století starou, je kapitola H. Woodrowa, nazvaná „Time perception“ - vnímání času, ze Stevensovy známé „příručky“ experimentální psychologie (Woodrow, 1951).

Robert E. Ornstein, autor vynikající práce o psychologii lidského vědomí z roku 1977 („The Psychology of Human Consciousness“), publikoval již v roce 1969 originální, experimentálně zaměřenou práci „On the experience of time“ - o prožívání času. V jednotlivých kapitolách se zabývá: (1) problémem prožívání času (The Problem of Temporal Experience), (2) metaforou sezorického procesu (The „Sensory Process“ Metaphor), (3) metaforou velikosti „úložiště“ (The „Storage Size“ Metaphor), (4) čtyřmi výzkumy podnětové determinace prožitku trvání (Four Studies of the Stimulus

Determinants of Duration Experience), (5) dvěma výzkumy kódovacích procesů a prožitku trvání (Two Studies of Coding Processes and Duration Experience), (6) třemi výzkumy velikosti „úložiště“ (Three Studies of Storage Size), (7) závěry, shrnutím a několika úvahami o budoucích směrech výzkumu (Summary, Conclusion and Some Speculation on Future Directions).

Jinak orientovaná, ale neméně zajímavá je kniha Roberta Levine: „A geography of time“ – zeměpis času z roku 1997. Její podtitul „The temporal misadventures of a social psychologist, or how every culture keeps time just a little bit differently“ - časové nehody sociálního psychologa aneb jak každá kultura dodržuje čas trochu jinak, prozrazuje jenom částečně autorův široký záběr. Jednotlivé části knihy, která má deset kapitol, jsou nazvány: „Social Time: The Heartbeat of Culture“ - společenský čas: tep kultury, „Fast, Slow and the Quality of Life“ - rychle, pomalu a kvalita života a „Changing Pace“ - změna tempa.

Z českých autorů se experimentálnímu výzkumu prožívání času a hledání časového smyslu věnoval Josef Holubář ve své práci „Časový smysl“, vydané již v roce 1961. Práce má podtitul formulovaný jazykem tehdejší fyziologie a psychologie: „Pokusná elektrofysiologická studie jeho mechanismů u člověka metodou ovlivnění podmíněných reflexů na čas vnucenými rytmy přerušovaného světla“.

Časovou dimenzí se u nás zabývala ve svých výzkumech Isabela Pavelková. Výsledkem byla např. její práce „Motivace žáků k učení: Perspektivní orientace žáků a časový faktor v žákovské motivaci“, publikovaná v roce 2002.

Prožívání času, resp. problematice času v psychologii, se věnovalo také několik diplomových prací na katedře psychologie FF UK v Praze. Práci Aleny Sokolové na téma „Příspěvek k výzkumu paměti pro tempo“ (2002), vedl Marek Franěk, který je naší odborné veřejnosti znám svými výzkumy tempa a rytmicity v hudbě, publikovanými mj. v časopisu Československá psychologie. Psychologické komparaci dvou filosofických pojetí času se věnoval E. Meduna v práci „Chápání času u E. Lévinase ve srovnání s pojetím času Martina Heideggera“.

Právě tak, jako je „multidisciplinární“ či „interdisciplinární“ kategorie času, je i prožívání času tématem nejen psychologickým. Jedním z prvních filosofů, pro kterého se stal čas tématem, byl Aurelius Augustinus (*354, Thagaste, † 430, Hippo). Zajímala ho především dvě psychologická témata: (1) prožívání času a (2) paměť a její záhady. V jedenácté knize svých Vyznání (Confessiones) se jako filosof a teolog podrobně zabývá vztahem časnosti (minulost, současnost, budoucnost) a věčnosti.

Představitel německé klasické filosofie Immanuel Kant (*1724, †1804, Královec), zakladatel transcendentálního idealismu, je autorem myšlenky, že člověk se již rodí s vrozenými formami a koncepty zkušenosti světa, které by jinak nebylo možné poznat. Těmi dvěma základními jsou *prostor a čas*. Svět poznáváme prostřednictvím smyslů a vrozených intuicí. Kantova věc *sama o sobě* („Ding an sich“) nemůže být poznána. Předměty našeho poznání, vnímané našimi smysly, jsou pouhými jevy. V Kritice čistého rozumu Kant napsal: „Ačkoli všechno naše poznání začíná zkušeností, neznamená to, že všechno povstává ze zkušenosti.“ Kant je nejenom autorem otázky, jak jsou možné apriorní soudy, nejenom citátu o „hvězdném nebi nade mnou a mravním zákonu ve mně...“, ale i autorem pojetí autonomní a heteronomní morálky, na které navázal J. Piaget, a autorem myšlenky, že nejrůznější „sociopatie“ jsou vlastně nemocemi a je třeba je léčit a ne trestat. Přestože si udržoval kritický odstup

od psychologie (a metafyziky) Christiana Wolffa a jeho učitele Gottfrieda Wilhelma Leibnize, jeho význam pro psychologii je neocenitelný.

Čas a jeho prožívání přitahoval i Edmunda Husserla (*1859, Prostějov, †1938 Freiburg), zakladatele fenomenologie. Husserl byl zpočátku pod vlivem Franze Brentana (1838-1917), který požadoval postavit filosofii na vědecký základ (tzv. psychologismus), ale později toto odmítl a inspirován pražským německým filosofem Bernardem Bolzanem (1781-1848) zastával názor, že obsahy našeho myšlení nelze redukovat na výsledky *psychických procesů* nebo *logických postupů*. Tím nejdůležitějším v Husserlově filosofii jsou fenomény - absolutní substance, mající všeobecnou platnost a existující nezávisle na *individuálním vědomí*, ale zároveň se nacházející v tomto vědomí - poznáváme je nikoli prostřednictvím absolutní činnosti rozumu, ale *bezprostředně* je *prožíváme* a pak je popisujeme tak, jak jsou nazírány v *aktu intuice*. V roce 1928 publikoval Husserl „Vorlesungen zur Phänomenologie des inneren Zeitbewusstseins“ - přednášky k fenomenologii vnitřního časového vědomí. Tento spis je nejvýznamnějším Husserlovým příspěvkem k tématu prožívání času.

Filosofem času i existence byl Martin Heidegger (*1889, Messkirch, †1976 Freiburg). Jeho nejslavnější dílo „Sein und Zeit“ - Bytí a čas bylo publikováno v roce 1927. Odhalení časového charakteru existence je zásadním přínosem rané fáze Heideggerova myšlení a z časovosti se odvíjí jeho koncepce vrženého rozvrhování pobytu (Dasein), neboli činnost. Později se z Heideggerových filosofických pozic vytratil temporální smysl, protože všechny pozice uchopují smysl bytí jako „ustavičnou nebo stálou přítomnost“. Nakonec se temporální konstituce významů „bylo-je-bude“ stává Heideggerovi odpovědí.

Času a fenoménu trvání se věnoval Henri Bergson (*1859, † 1859, Paříž). jeho doktorská dizertace z roku 1889 nesla název „Time and Free Will: An Essay on the Immediate Data of Consciousness“ – čas a svobodná vůle – esej o bezprostředních datech vědomí. (Francouzský originál: „Essai sur les données immédiates de la conscience“). Z další prací uveďme „Duration and Simultaneity: Bergson and the Einsteinian Universe“ z roku 1922. Základním pojmem, kterým Bergson ovlivnil jak filosofii, tak i literaturu, byl pojem trvání („durée“). Cestou k tomuto pojmu byla jeho úvaha nad běžným vědeckým chápáním příčin a důsledků – toto chápání se zakládá na představě, že události se odehrávají postupně a jsou dělitelné na příčiny a důsledky. Díváme-li se takto na celý svět, můžeme ho vnímat jako síť příčin a důsledků, které je možno vědecky odhalovat, zkoumat, nalézat pro ně zákony a pomocí nich pak modelovat a předpovídat budoucí děje. Bergson však tvrdí, že v lidském vnímání je cosi, co zcela odporuje tomuto názoru – totiž, že si ho nelze představit jako příčiny a důsledky, protože každý okamžik v sobě obsahuje zabarvení, dojem, část z okamžiku předchozího a zároveň nápoředu, znamená okamžik budoucího. Když přijmeme tento názor, je podle Bergsona již nadále nemožné skutečnost dělit na části, vnímání je vždy provázáno s minulostí a budoucností, a proto se z něj nedá vyčlenit nějaký díl, nějaká část, aniž bychom se nedopustili zkreslení, redukce. Bergson konstatuje, že tuto představu způsobila aplikace úvah o prostoru a hmotě (ty jsou dělitelné na části) na čas a duši, jejichž základní vlastností je právě trvání. Tyto jeho úvahy byly součástí rozsáhlejší společenské diskuse, která se snažila řešit tehdejší krizi věd a společnosti. Mezi autory, kteří tuto diskusi výrazně ovlivnili, i když často zcela jiným pojetím, patřili například Edmund Husserl a Sigmund Freud.

V literatuře byl Bergsonův vliv patrný zvláště u modernistů (Marcel Proust, James Joyce, Virginie Woolfová), kteří se snažili umělecky vyjádřit právě tu představu, že čas, resp. vědomí je nedělitelný, plynoucí proud. Na tyto umělce měl kromě Bergsona velký vliv William James, jehož pojem dal této literární koncepci i proslulý název – *proud vědomí* (stream of consciousness).

3. Čas

Čas sám by si zasloužil, abychom mu věnovali více pozornosti. Nejen v rámci tohoto příspěvku, nejen v psychologii, nejen ve vědě, ale především v našich – v čase zakotvených – životech. Pokusy o pochopení času byly po dlouhou dobu především doménou filosofů a vědců, později i umělců. Na otázku po smyslu času existuje mnoho velmi odlišných náhledů, právě tak, jako na otázku po smyslu života. Je proto obtížné nabídnout nekontroverzní a jasnou definici času, snad s výjimkou definice fyzikální: „*Čas je neprostorové lineární kontinuum, v němž se události stávají ve zjevně nevrtném pořadí*“. Z pohledu speciální teorie relativity Alberta Einsteina je čas jen jednou z dimenzí čtyřrozměrného časoprostoru, která se od ostatních tří dimenzí prostorových liší pouze z hlediska lidského pozorovatele. Čas měříme a v minulosti představovalo měření času prvotní motivaci v astronomii. pravidelně se opakující události a objekty se zjevně pravidelným pohybem dlouho sloužily jako standardy pro jednotky času (pohyb Slunce po obloze, fáze Měsíce, kmit kyvadla).

Čas má také značnou *sociální* důležitost, jednak ekonomickou („čas jsou peníze“), jednak *osobní*, uvědomíme-li si jeho omezené množství v průběhu každého dne našich životů. Čas byl, je a bude vždy důležitým tématem pro spisovatele, umělce a filosofy.

Naše kultura „vyznává“ důležitost času a je *kulturou času* - v dobrém i ve zlém: od filosofie (např. Kantovy apriorní nazírací formy), přes ekonomii (čas je jediná „konstanta“ ve výrobním procesu), koncepci vývoje v čase (např. vývojová psychologie), přes nejrůznější psychoterapeutické prožitkové techniky, až po „time management“, což se často překládá „řízení času“. Ve skutečnosti však – naštěstí – nemáme možnost řídit čas. V tom lepším případě řídíme sami sebe – v čase.

Literatura:

Anderson, J. R. Methodologies for studying human knowledge. *Behavioral and Brain Sciences*, 1987, 10, 467-505.

Bühler, K. *Die Krise der Psychologie*. Jena: Verlag von Gustav Fischer, 1927.

Dilthey, F. W. *Die Entstehung der Hermeneutik*. 1900.

Dilthey, F. W. *Das Erlebnis und die Dichtung*. Leipzig. 1906.

- Dilthey, F. W. *Psychologie als Erfahrungswissenschaft. Erster Teil: Vorlesungen zur Psychologie und Anthropologie (ca. 1875-1894)*. **Gesammelte Schriften, Band 21. Vandenhoeck and Ruprecht, 1997.**
- Fraenkel, K. H., Freund, H. *Lehrbuch des Zeitstudiums*. 1931.
- Holubář, J. *Časový smysl*. Praha: STN, 1961.
- James, W. *The Principles of Psychology*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1981. (Originally published in 1890)
- James, W. *The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature*. New York: Longmans, Green, 1916. (Originally published in 1902)
- Klages, L. *Zur Ausdruckslehre und Charakterkunde*. Gesammelte Abhandlungen. Heidelberg: N. Kampmann 1926.
- Klages, L. *Der Geist als Widersacher der Seele* (1929–32, in 3 Bänden).
- Klages, L. *Vom Wesen des Rhythmus* (1933).
- Klages, L. *Die Sprache als Quell der Seelenkunde* (1948).
- Levine, R. *A geography of time*. New York: HarperCollins Publishers, 1997.
- Ornstein, R. E. *On the experience of time*. Harmondsworth, Middlesex, England: Penguin Books, 1969.
- Ornstein, R. E. *The Psychology of Human Consciousness*. 1977.
- Pavelková, I. *Motivace žáků k učení: Perspektivní orientace žáků a časový faktor v žákovské motivaci*. Praha: UK, 2002.
- Woodrow, H. Time perception. In S. S. Stevens (Ed.). *Handbook of experimental psychology*. New York, London, 1951.